

TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT SOHASIDAGI JINOYATLAR SODIR ETILISHINING SABABLARI, UNGA IMKON BERAYOTGAN SHART-SHAROITLAR VA OLDINI OLISH CHORALARI

Achilov Alisher Temirovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

Jinoiy-huquqiy fanlar kafedrasida dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar tushunchasi, boshqa iqtisodiy jinoyatlar singari, ushbu sohadagi jinoyatlar mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi tajovuz qilishi asoslari, ushbu sohadagi jinoyatchilik sabablari va sodir etilishiga imkon berayotgan shart-sharoitlar tahlil qilingan. Shuningdek, muallif tomonidan ushbu sohadagi jinoyatlarni o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinib, ilmiy taklif va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Tashqi iqtisodiy faoliyat, qonun, huquqbuzarlik, jinoyat, soliq, bojxona to'lovlari, yashirin iqtisodiyot, kontrabanda, huquqiy ong va huquqiy madaniyat.

Abstract: The article analyzes the concept of crimes in the field of foreign economic activity, the basis of crimes in this area, as well as other economic crimes, encroachment on the economic security of the country, the causes of crimes in this area, the conditions that contributed to the commission of these crimes. Also, the author, taking into account the specifics of crimes in this area, gives scientific suggestions and comments.

Keywords: Foreign economic activity, law, offense, crime, taxes, customs payments, shadow economy, smuggling, legal awareness and legal culture.

Tashqi iqtisodiy faoliyat (TIF) sohasi huquqbuzarlarni noqonuniy yo'llar bilan mo'maygina daromad keltira olishi bilan qiziqтира olgan. Hozirgi vaqtda tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar eng intellektual, murakkab, professional, yuqori uyushgan va juda daromadli noqonuniy faoliyatdir. Bundan tashqari, ushbu sohadagi jinoyatlar eng moslashuvchan va ijtimoiy munosabatlarga tez kirishimlidir. Boshqa iqtisodiy jinoyatlar singari, ushbu sohadagi jinoyatlar mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi asoslariga tajovuz qiladi.

Amaldagi qonunchilik hujjatlarida TIF sohasidagi jinoyat tushunchasiga ta'rif berilmagan. Unga tadqiqotlar va tahlillar asosida "Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar – bu Jinoyat kodeksining tegishli moddalarida javobgarlik nazarda tutilgan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish tartibiga tajovuz qiluvchi transchegaraviy xarakterdagi maxsus usullarda g'arazli maqsadlarda qasddan sodir etiladigan ijtimoiy xavfli qilmishlar" [2] deb ta'rif bersak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, ushbu sohadagi jinoyatlarni tergov qilish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, tashqi iqtisodiy jinoiy faoliyat

tarkibida uning belgilovchi turi, qoida tariqasida, bojxona chegarasi orqali tovarlar va boshqa qimmatliklar, ashyolarni noqonuniy olib o'tish bilan bog'liq operatsiyalar, ya'ni bojxona sohasidagi jinoyatlardir (Jinoyat kodeksining 182, 184, 246 va boshqa moddalar).

Kriminologiya jinoyatchilik bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa va jarayonlarning keng doirasini va ularning sodir bo'lish xususiyatini o'rganadi. Bu fanning asosini jinoyatning mohiyati va shakli, uning vujudga kelishi, mavjudligi va o'zgarish qonuniyatlari; sabablari va boshqa determinantlar; jinoyat sodir etganlarning shaxsi; jinoyatlarning oldini olish chora-tadbirlari tizimi tashkil etadi [1].

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatchilik sabablari va shart-sharoitlari jinoyatning sodir etilishiga imkon berayotganligini aniqlash mazkur sohadagi jinoyatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Mazmun jihatidan jinoyat sodir etilishiga imkoniyat yaratuvchi holatlar kriminologiya darsliklarida, odatda, iqtisodiy, tashkiliy-boshqaruv, ijtimoiy, axloqiy-ruhiy, huquqiy va boshqa holatlarga ajratiladi. Ayni vaqtda TIF sohasidagi jinoyatlarning sodir etilishiga imkoniyat yaratadigan, jinoyatlarning oldini

olishda hisobga olinishi lozim bo'lgan omillarni ajratish maqsadga muvofiqdir. Bular: ma'naviy-axloqiy; iqtisodiy; ijtimoiy; tashkiliy-boshqaruv; huquqiy tusdagi omillardir.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar sodir etilishini belgilovchi ma'naviy-axloqiy omillar (sabab) tizimi turlicha.

Birinchidan, ayrim TIF subyektlarining bojxona sohasida yetarli bilimlarga ega emasligi. Bunday sharoitda qonunga xilof yo'llar bilan bo'lsa ham yengil yo'l bilan pul topib, boylik o'ttirishga intilish kuchayadi, fuqarolarning huquqiy ongi, madaniyati va xulq-atvori kriminogen vaziyat ta'siri ostida qoladi.

Ikkinchidan, TIF subyektlari orasida huquqiy nigilizmning tarqalganligi tufayli ayrim fuqarolar qonunlarda, jumladan Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan soliq yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lash kabi burchlarini bajarmaydilar. Huquqiy nigilizm nafaqat konstitutsiyaviy burchni bajarmaslik, balki mamlakatda o'rnatilgan soliq va bojxona qonunchiligini rad etishda ham namoyon bo'ladi.

Ayrim tadqiqotchilarning qayd etishicha, soliq sohasidagi jinoyatlarni sodir etishning asosiy sabablaridan biri shaxsdagi ijtimoiy-axloqiy belgilarga bog'liqdir. Bunda shaxs mamlakatda amal qilayotgan qonunlarni hurmat qilmaydi va unga rioya qilmaslik oqibatida soliq yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlaydi [5].

Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, 2024-yil 18-sentyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2024-2025-yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to'g'risida"dagi 588-son qarori qabul qilinib, u bilan quyidagilarni nazarda tutuvchi 2024-2025-yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi:

shaxs, davlat va jamiyatning o'zaro munosabatlarida aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirish;

jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishda huquqiy targ'ibotning innovatsion usullarini joriy qilish;

aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirishda ommaviy axborot vositalarining rolini kuchaytirish;

huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini tadqiq etish [6].

Shuningdek, Dasturda belgilangan chora-tadbirlarning o'z vaqtida, to'liq va sifatli amalga oshirilishi hamda natijasi bo'yicha ma'lumotlar har chorak yakunida Adliya vazirligiga taqdim etib borilishi uchun tegishli davlat organlari va tashkilotlari rahbarlarining shaxsan javobgarligi belgilandi.

Yuqorida tadqiqotlarimiz natijasida TIF sohasidagi jinoyatlarning o'ziga xos xususiyatlari sifatida ularning eng intellektual, murakkab, professional, yuqori uyushgan va juda daromadli noqonuniy faoliyat ekanligi va unda davlat manfaatlariga katta zarar yetkazilishini ta'kidlab o'tgandik.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar sodir etilishida imkoniyat yaratuvchi asosiy iqtisodiy omil sifatida mamlakatda "yashirin iqtisodiyot"ning mavjudligini ko'rsatib o'tish mumkin.

"Yashirin iqtisodiyot" yoki ushbu noqonuniy (jinoiy) hodisa doimo huquqshunoslar, sotsiologlar, kriminologlar, siyosatshunoslar, iqtisodchilar, huquq-tartibot idoralari vakillari va jamoatchilikning e'tiborini tortib keladi. Tovar va xizmatlarni noqonuniy ishlab chiqarish, daromadni yashirish, hisobga olinmagan naqd pul aylanmasi, noqonuniy daromadlarni legalashtirish, korrupsiya va xizmat lavozimlarini suiiste'mol qilish va yashirin faoliyatning boshqa ko'rinishlari rasmiy iqtisodiyotning doimiy ta'qibchilaridir. Bojxona sohasidagi jinoyatlar ham "yashirin iqtisodiyot" ko'rinishlaridan biri hisoblanadi [2].

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlarning sodir etilishida imkoniyat yaratuvchi ijtimoiy omillar doirasi ham ancha keng. Xususan, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatchilikning o'sish sur'atlari jadallashuviga aholining daromadlar darajasiga ko'ra tabaqalanishi ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bunday tabaqalanish jamiyatda ijtimoiy keskinlikni kuchaytiradi.

Mazkur muammoning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, TIF subyektlarining moddiy ahvoli qancha yomon bo'lsa, bojxona qonunchiligini buzish va bojxona to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashga turtki beruvchi omillarning ta'siri shuncha kuchli bo'ladi. Jumladan, barcha bojxona majburiyatlarining bajarilishi jismoniy yoki yuridik shaxsning iqtisodiy holatini yomonlashtirishi, hatto uning tugatilishiga ham sabab

bo'lishi mumkin. Ayni shu sababli TIF subyekti bojxona qonunchiligini buzish va bojxona to'lovlarini to'lashdan bo'yin tovlashni hayot kechirishning yagona yo'li, deb hisoblashi mumkin.

TIF subyektlariga bojxona qonunchiligini buzish va bojxona to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash yoki boshqa g'ayriqonuniy harakatlarni sodir etish imkoniyatini beruvchi tashkiliy-boshqaruv sohasidagi kamchilik (omil)lar orasida tadbirkorlik subyekti sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazish va tadbirkorlik faoliyati sohasidagi litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillari bilan bog'lik kamchiliklar alohida o'rin egallaydi.

Ta'kidlash lozimki, Jahon savdo tashkiloti, Jahon bojxona tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlarning standartlari va tavsiyalarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan ishlar bojxona ma'muriyatchiligini takomillashtirish va bojxona tartib-taomillarini soddalashtirishni talab etadi. Shu bilan birga, "qog'ozsiz va elektron bojxona" lozim darajada rivojlanmayapti, kontrabanda, kontrafakt mahsulotlarni olib o'tish, korrupsiya, noqonuniy valyuta operatsiyalari va bojxona to'lovlarini to'lashdan bo'yin tovlashga qarshi kurashish bojxona ma'muriyatchiligining zamonaviy va sinovdan o'tkazilgan usullarini qo'llashni talab etmoqda.

Bu kabi kamchiliklarni bartaraf etish uchun tadbirkorlik subyekti sifatida ro'yxatdan o'tkazish tartibini yanada soddalashtirish, ruxsat-noma va litsenziyasiz faoliyat yuritishga qarshi kurash mexanizmi kuchaytirilishi lozim. Shuningdek, bojxona ma'muriyatchiligini isloh etish, bojxona organlari faoliyatini yanada takomillashtirish hamda samaradorligini oshirish, "qog'ozsiz va elektron bojxona"ning mantiqiy davomi va rivojlanishi bo'lgan "raqamli bojxonani" shakllantirish, shu bilan birga bojxona ishi sohasidagi umume'tirof etilgan xalqaro norma va standartlarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilishni jadallashtirish lozim. Zero, tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish, ruxsatnomalar berishning soddalashtirilgan tartibi va bojxona ma'muriyatchiligining zamonaviy va sinovdan o'tgan usullarini qo'llash kriminal faollik, bojxona qonunchiligi buzilishi, ayniqsa, soliqlar yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashning kamayishida muhim ahamiyat kasb etadi.

TIF sohasidagi jinoyatlar miqdorining ko'payishiga imkoniyat yaratuvchi huquqiy omillardan biri amaldagi bojxonaga oid qonunchilikning kengligi, murakkabligi va qonunchilikka doimiy ravishda kiritiluvchi o'zgartirishlardir. Bojxona qonunchiligi juda keng qamrovli munosabatlarni tartibga solishi va murakkabligi bilan ajralib turadi. Soliq va bojxona sohasiga doir normativ-huquqiy baza yuzdan ortiq qonunlar, Prezident farmonlari, Hukumat qarorlari, soliq va bojxona idoralarining yo'riqnomalari va tushuntirishlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, amaldagi bojxona qonunchiligiga doimiy ravishda kiritilayotgan o'zgartirishlar qo'shimcha qiyinchiliklar tug'diradi.

Aksariyat tadbirkorlarning fikriga ko'ra, mavjud soliq va bojxona tizimi investitsiyalarning kelishiga to'sqinlik qiladi, inflyatsiyani kuchaytiradi, soliqlar yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashga turtki beradi. Biroq, shunga qaramay, soliq va bojxona jinoyatchiligining axloqiy-psixologik omili ko'p jihatdan ko'rsatilgan holat bilan emas, balki aybdorning soliq va bojxona tizimiga salbiy munosabati, huquqiy madaniyat darajasining pastligi, tamagirlik niyatining kuchliligi bilan belgilanadi.

Ayrim tadqiqotchilar soliq va bojxona to'lovlariga oid ma'lumotlarning aniq emasligi, havolaki hujjatlarning ko'pligi, jinoyatchi shaxsining professionallik darajasi va huquqiy nigilizmi mazkur sohadagi jinoyatlar sodir etilishining asosiy sabablari deb hisoblaydilar [4].

Soliq va bojxona qonunchiligining murakkabligi nafaqat bojxona qonunchiligini buzish yoki bojxona to'lovlarini to'lashdan qasddan bo'yin tovlashga, balki ularni to'lashdan bo'yin tovlashni, shu bilan birga, bojxona qonunchiligini buzishni xayoliga ham keltirmagan shaxslar tomonidan turli xatolarga yo'l qo'yilishiga ham sabab bo'ladi. Bojxona qonunchiligini buzish hollarining aksariyati TIF subyektlari davlat organlari tomonidan muttasil ravishda qabul qilinuvchi qonunchilikka o'zgartirishlar va qo'shimchalardan yaxshi xabar-dor emasligi bilan ham bog'liq.

Shunday qilib, soliq va bojxona qonunchiligining kengligi va murakkabligi, soliq va bojxona huquqi normalari fuqarolar tomonidan ham, huquqshunoslar tomonidan ham keng talqin qilinishi, qonunda mazmuniga aniq ta'rif

berilmagan atamalarining qo'llanilganligi, huquqning turli tarmoqlarida belgilangan normativ qoidalarining o'zaro muvofiq emasligi TIF bilan bog'liq bojxona qonunchiligi buzilishi jinoyatlarining sodir etilishiga imkon beruvchi shart-sharoitlar hisoblanadi, biroq sanab o'tilganlar shart-sharoitlarning ayrimlaridir.

Yuqoridagilarga qo'shimcha qilib, bojxona qonunchiligi buzilishi jinoyatlarining sodir etilishiga quyidagi sabablarni ham keltirib o'tishimiz mumkin:

huquqni muhofaza qiluvchi organlarda, shuningdek, bojxona organlari, banklar, birjalar, ekspert tashkilotlari va boshqa TIF bilan shug'ullanuvchi sohalarda davlat tomonidan nazorat qilish funksiyalariga ega amaldor shaxslar o'rtasida nopok shaxslar mavjudligi va ularning xufiyona biznes vakillari bilan birlashib ketganligi;

bojxona organlarining zamonaviy texnika nazorati vositalari bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi va chegaralarning texnik-muhandislik jihatdan mustahkam emasligi;

huquqni muhofaza qiluvchi va davlat nazorat organlari o'rtasida TIF sohasida huquqbuzarlikka qarshi kurashish masalalari bo'yicha o'zaro mustahkam hamkorlik o'rnatilmaganligi;

tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi nazorat organlari bilan mavjud bo'lgan hamkorlikni belgilovchi me'yoriy hujjatlarning mukammal emasligi va mavhumligi;

bojxona organlari tezkor (operativ) kuchlarining TIF sohasida jinoyatchilikka qarshi kurashish uchun kasbiy tayyorgarligining

sayozligi, ushbu yo'nalishda informatsion-operativ-iqtisodiy, tahliliy ishlarning past darajada tashkil etilganligi va malakali tezkor xodimlar apparati shakllantirilmaganligi va hokazolar [3].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida ijtimoiy munosabatlarning kriminallasuvi keng qamrovli bo'lib, u ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va madaniy sohalarni qamrab oladi. Xususan, ularning barchasiga puxta o'ylanmagan bozor islohotlari, noqulay investitsiya muhiti, kapitalning yetarli darajada himoyalanganligi, inflyatsiyaning yuqori darajasi, me'yoriy-huquqiy bazaning yetishmasligi (birinchi navbatda, tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish to'g'risidagi qonun hujjatlari, bojxona, soliq, valyuta qonunchiligi), tashqi iqtisodiy faoliyatda operatsiyalar ustidan davlat nazoratining pastligi, intellektual faoliyat natijalarining himoyasizligi, milliy valyutaning qadrsizlanishi va huquqiy ongning pastligini ko'rsatish mumkin.

Bugungi kunda iqtisodiy munosabatlar globallasuvi sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatning kriminallasuviga qarshi samarali davlat va umumiy ijtimoiy chora-tadbirlar ishlab chiqilmasa jinoiy tashqi iqtisodiy operatsiyalar va u bilan bog'liq huquqbuzarliklar, xususan, korrupsion bitimlarning keng tarqalishi nafaqat iqtisodiyotda halokatli o'zgarishlar tahdidini keltirib chiqaradi, balki O'zbekistonning milliy xavfsizligiga tahdid hisoblanadi.

Foydalanilgan manbalar

1. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya: Darslik / Mas'ul muharrir M.X.Rustambayev. — T.: Adolat, 2007. — B. 207
2. Achilov A.T. Tashqi iqtisodiy faoliyatni jinoiy-huquqiy muhofaza qilishni takomillashtirish: Monografiya. — T., 2023. — 213 b.
3. Achilov A.T., Sheraliyev B.Y. Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlarni oldini olish, fosh etish va ular bo'yicha bojxona tekshiruvlarini o'tkazish uslubiyati: O'quv-uslubiy qo'llanma. — T., 2015.
4. James Alm. Measuring, Explaining, and Controlling Tax Evasion: Lessons from Theory, Experiments, and Field Studies // Working Paper 1213. July 2012
5. Franzoni Luigi Alberto — Tax Evasion and Tax Compliance, University of Bologna (6020), Italy, 1999.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 18-sentyabrdagi 588-sonli qarori. <https://www.lex.uz/uz/pdfs/7107406>

